

„Ha minden magyar Xantus János lenne...” “If every Hungarian were János Xantus...”

Gyarmati János

a néprajztudomány kandidátusa, Néprajzi Múzeum, Budapest
gyarmati@neprajz.hu

Absztrakt

A bécsi kormányzat 1868-ban expedíciót indított Kelet-Ázsiába, hogy más nyugati országok mintájára kereskedelmi és diplomáciai szerződést kössön az ottani három szuverén országgal, Kínával, Japánnal és Sziámmal. A kiegyezésben lefektetett elveknek megfelelően az expedíciónak Magyarország is részesévé vált, és a Magyar Tudományos Akadémia fellépése nyomán a magyar kormány tudományos célokra is felhasználta az expedíciót. Ennek jegyében rendelte az expedícióhoz Eötvös József kultuszminiszter Xantus Jánost, hogy természetrajzi, ún. népismeai és könyvészeti gyűjtést végezzen a hazai tudományos intézetek, mindenekelőtt a Magyar Nemzeti Múzeum javára. Az amerikai emigrációja során tapasztalt gyűjtővé vált Xantus több mint 155 000 objektummal tért haza Kelet-Ázsiából. Ebből a gyűjteményből született meg a Néprajzi és az Iparművészeti Múzeum, és gyarapodtak óriási mértékben a Magyar Nemzeti Múzeum természettudományos gyűjteményei.

Abstract

In 1868, the Austrian government launched an expedition to East Asia, aiming to conclude trade and diplomatic agreements with the three sovereign states of China, Japan, and Siam, following in the footsteps of other Western countries. In accordance with the principles set out in the Austro-Hungarian Compromise of 1867, Hungary also became a party to the expedition, and following the request of the Hungarian Academy of Sciences, the Hungarian government also used the expedition for scientific purposes. To this end, Minister of Culture József Eötvös commissioned János Xantus to join the expedition and collect natural history, ethnographic, and bibliographic materials for the benefit of Hungarian scientific institutions, primarily the Hungarian National Museum. Having become an experienced collector during his time as an émigré in the United States, Xantus returned home from East Asia with more than 155,000 objects. This collection led to the establishment of the Museum of Ethnography and the Museum of Applied Arts, and greatly enriched the natural science collections of the Hungarian National Museum.

Kulcsszavak: osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció, Xantus János, néprajz, Eötvös József, Magyar Nemzeti Múzeum, Néprajzi Múzeum

Keywords: Austro-Hungarian East Asia Expedition, János Xantus, ethnography, József Eötvös, Hungarian National Museum, Museum of Ethnography

A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Természettudományi Osztályának tagjai 1868. április 27-én tartott megbeszélésükön beadványt fogalmaztak meg Eötvös Józsefnek, az Akadémia elnökének, egyszersmind kultuszminiszternek. A beadvány

hátterében a magyar kormány azon döntése állt, miszerint Magyarország részt kíván venni az Osztrák–Magyar Monarchia Kelet-Ázsiába indítandó diplomáciai és kereskedelmi expedíciójában. Mivel azonban az akadémikusok úgy látták, hogy

„a hazai kereskedelmünk jelen állapotában az ázsiai expeditio által ránk magyarokra úgy sem hárulhatván még most aránylag annyi positiv eredmény, mennyi a terhünkre eső költségekből osztályrésznek megfeleljen [arra tettek javaslatot, hogy] hazánk mostohább állású tudományos intézetei, s első sorban nemzeti múzeumunk az ez út közben gyűjtendő természettudományi kincsekkel gyarapíttassék. Megkívánja ezt nemcsak tudományos intézeteink érdeke, de hazánk jelenlegi önálló helyzete is komolyan követeli, hogy ez által, más művelt nemzetek példájára, e téren is bizonyítsuk, hogy a haladó kor igényeit nem csak ismerjük, hanem tetteleg is tudjuk méltányolni.”¹

A cél elérése érdekében egy botanikus és két zoológus szakember kiküldését javasolták, akik nemcsak gyűjtéseket, hanem vásárlásokat is eszközölnének, és külön figyelmet fordítanának a Magyarországon meghonosítható növényfajokra.²

Igen figyelemreméltó módon a gyűjtés szükségességét nem is elsősorban tudományos céllal támasztották alá, hanem egyebek mellett azzal érveltek, hogy: „...míg a kiadott könyvek közbirtok, a gyűjtött tárgyak mindenkor csak saját múzeumaik tulajdona maradnak, s ezek azok által lesznek világhírűekké” („Huszonhetedik [math. és természettudományi osztály-] ülés. 1868. július 13-án” 1868, 253; kiemelés Gy. J.). Ebből a megfogalmazásból világosan kiolvasható az a tudományos érdeklődésen túli törekvés, amely a nemzeti felemelkedést állítja középpontba, és a tudományban, szorosabban véve a közgyűjtemények gyarapításában látja annak lehetőségét, hogy Magyarország a periférián lévő országok sorából az elismert nemzetek sorába emelkedjen.

Hiába volt azonban a tudósi érvelés, beadványuk a Földművelési, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium merev elutasításába ütközött, amit a vállalkozás kizárólag diplomáciai és kereskedelmi jellegével indokoltak, megtoldva azzal, hogy az expedíció két hajóján kizárólag ilyen feladatokat ellátó személyek elhelyezésére van lehetőség, és a magyar részről delegálható négyfős küldöttség egy diplomatából és három, „a kereskedelmi érdekek szempontjából” kiválasztott egyénből áll majd.³

Az Akadémia tudósai azonban nem hátráltak meg, osztályülésükön továbbra is ragaszkodtak egy – ezúttal Xantus János (1. ábra) személyében már meg is nevezett – szakember és egy általa választott preparátor kiküldéséhez. Ezt részben Xantus gyűjtői tapasztalatával, nyelvtudásával, konzuli és kereskedelmi ügyekben való jártasságával, de mindenekelőtt azzal indokolták, hogy „Pesten Múzeumunknak európai

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K 167 1872/340 (1868/343).

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K 167 1872/340 (1868/343).

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K 167 1872/340 (1868/343).

fontossága az állattani szakban csak azóta van”, mióta Xántus amerikai küldeményeivel gyarapította azt („Huszonhetedik [math. és természettudományi osztály-] ülés. 1868. július 13-án” 1868, 254).

1. ábra. Xántus János (Barabás Miklós grafikája)

Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ae/X%C3%A1ntus_J%C3%A1nos.jpg, közkincs

De vajon miért éppen Xántus János volt az, akit alkalmasnak láttak e sokrétű feladat elvégzésére? A feltehetően görög gyökerekkel rendelkező Santhos, avagy Xantos család legalább a 16. század első harmadától élt a Székelyföldön. Az ottani Csíktaplocáról (ma Csíkszereda településrésze, Hargita megye, Románia) került 1803-ban a kassai jogakadémiára Xántus János apja, Ignác (1788–1849). Jogi képzését megszerzését követően Széchényi Ferenc Somogy megyei birtokpereinek ügyintézőjeként (uradalmi ügyész) telepedett le Csokonyán (ma Csokonyavisonta), ahol – most 200 éve – 1825. október hó 5-én született meg első, János nevű fia. Édesanyja Wunderlich (névmagyarosítás után Szidnay) Terézia, a Festetics család bélbaltavári uradalmi gazdaszjtjének lánya volt (Tóth 2001, 49–52).

A gimnázium első öt évét Xántus a győri bencés főgimnáziumban töltötte, majd a pécsi püspöki líceumban érettségizett, és ugyanott végezte el a jogakadémiát 1845-ben. 1847-ben ügyvédi vizsgát tett, utána Somogy megyei aljegyzőként tevékenykedett. 1848 májusában öccsével együtt belépett a Somogy megyei nemzetőrségbe, és tüzmasterként vett részt a pákozdi csatában. Hadnaggyá léptették elő, majd átkerült a 46. gyalogos zászlóaljhoz. A komáromi várba vezényelték, tüzér főhadnagyként szolgált. 1849. február 8-án egy felderítőút alkalmával Érsekújvárnál osztrák fogságba esett (Kemény 2016, 116–113). Königrätzben (Hradec Králové, Csehország) tartották fogva, majd büntetésképpen közlegényként besorozták a csehországi Bilinben (Bilina, Csehország) állomásozó 35. Khewenhüller gyalogezredbe, ahol kilenc és fél hónapot szolgált. Anyja bécsi kapcsolatainak köszönhetően elbocsátották a katonai szolgálatból, de hazatérés helyett inkább Drezdába utazott. Prágában ismét letartóztatták, de mivel nem találtak bizonyítékot arra, hogy katonatársait dezertálásra és lázadásra buzdította volna, katonai felügyelet alatti hazaszállításáról döntöttek. Xántus azonban megszökött, és Hamburgon keresztül 1850. november 18-án Londonba érkezett, ahol azonnal bekapcsolódott az emigráció tevékenységébe. Ő lett az 1851-ben alapított Magyar Emigránsok Demokratikus Segítségnyújtási Bizottságának elnöke. Emellett tudósításokat írt a *Magyar Hírlap*nak, egyebek mellett a Regent's Park-i állatkertről és az akkoriban megnyílt első világkiállításról. Már londoni leveleiben felbukkant az a szándéka, hogy a londoni Természettudományi Társaság szolgálatában a brazíliai Santarembe utazzon természetrajzi gyűjtőként, de végül 1852 közepén az Egyesült Államokba emigrált (Gyarmati 2020, 43–46).

Ott-tartózkodásának első éveiről alig tudunk valamit. Ami biztos, hogy 1853-ban New Orleansban csatlakozott Karl von Scherzer és Moritz Wagner természetrajzi gyűjtőútjához. Azt követően, hogy onnan alkalmatlansága miatt elbocsátották, néhány hónapot a magyar alapítású iowai Újbudán töltött (Vassady 1991), de mivel nem vágyott a farmeréletre, és valószínűleg összekülönbözött ottani honfitársaival, egyéb lehetőség híján, 1855. szeptember 24-én szerződéses katonaként (private soldier) Louis Vésey néven öt évre belépett az amerikai hadseregbe. Állomáshelyén a kansasi Fort Riley katonarvososa vont be a washingtoni Smithsonian Institution természetrajzi gyűjtőmunkájába, amelyet egészen 1864-es hazatéréséig végzett. Miután kimerítette a Fort Riley körüli gyűjtési lehetőségeket, Spencer Fullerton Baird, a washingtoni

Smithsonian Institution másodtitkára segítségével 1857 májusában átkerült a kaliforniai Fort Tejonba, ahol 20 hónapon át folytatta gyűjtéseit, és a Smithsonian valaha volt egyik legjobb természettudományi gyűjtőjévé vált. 1859 januárjában, ugyancsak Baird közbenjárására leszerelt, és belépett a Partkutató Testület kötelékébe, azzal a feladattal, hogy a Kaliforniai-félsziget csúcán levő Szent Lukács-fokon árapály-megfigyelő állomást létesítsen. Több mint kétéves ott-tartózkodása során is folytatta gyűjtéseit.

Amikor 1861 novemberében hazalátogatott, tudósnek és szabadságharcosnak kijáró tisztelettel fogadták. Egyik méltatója egyenesen ezt írta róla: „Ha minden magyar Xantus János lenne, első nemzet lennénk az egész világon” (Sikor 1861, 381). De hiába volt az elismerés, egzisztenciát nem tudott teremteni, ezért 1862 júniusában visszatért az Egyesült Államokba, ahol ismét csak Baird támogatásának köszönhetően konzuli megbízatást kapott a mexikói Manzanillóba, ahol elsődleges feladata az amerikai kereskedelmi érdekek képviselője volt. Egy diplomáciai ballépése miatt ugyan fél év múltán felmentették hivatalából, de egészen 1864 márciusáig Mexikóban maradt, hogy befejezze gyűjtéseit. Részben az amerikai polgárháború miatt bezárultak lehetőségei az Egyesült Államokban, s ezért a hazatelepülés mellett döntött. Több mint egy évtizedes amerikai tartózkodása során százezres nagyságrendben gyűjtött zoológiai, botanikai, paleontológiai és ásványtani anyagot elsősorban a Smithsonian Institution és a philadelphiai Természettudományi Akadémia számára, és vált kivételes tapasztalattal és elhivatottsággal rendelkező természettudományi gyűjtővé és preparátorrá, de neki köszönhetően jutott a Magyar Nemzeti Múzeum is mintegy 7500 észak-amerikai természettudományi tárgyhoz. Mindezen tevékenységéért érdemelte ki, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1859. december 19-én levelező tagjává válassza (Gyarmati 2020, 50–129).

Amerikai tevékenysége mellett éveken át részt vett a pesti Állatkert megalakításának előkészületeiben, ami végül 1866. augusztus 9-én az ő igazgatása alatt nyitotta meg kapuit. Ebbéli minőségben érte Eötvös József felkérése 1868 őszén, hogy természettudományi és népművelési gyűjtőként csatlakozzon az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedícióhoz, ami egyszersmind azt is jelentette, hogy fel kellett adnia élete első biztos megélhetést nyújtó állását. A „közgazdasági” minisztérium és a bécsi udvar ellenállásával szemben Eötvös nem pusztán azért ragaszkodott Xantus kiküldéséhez, mert presztízskérdésnek tekintette Magyarország tudományos részvételét, hanem mélyebb megfontolások is vezérelték. Ezekre egyik, 1870-ben elmondott parlamenti beszéde világít rá:

„[A] m. n. múzeum eredetileg csakis magyarországi, avagy Magyarországra vonatkozó tárgyak gyűjtésére s megőrzésére szorítkozott [...]. Azóta hatvanhét év telt el, s a múzeumok feladata és rendszere iránti nézetek egész Európában lényegesen megváltoztak. A múzeumok újabb időben ugyanis oly rendszeres gyűjtemények táraivá alakultak át, melyek [...] a tudomány minél tágabb körökben terjesztésére s népszerűsítésére hatalmas tényezőül szolgálnak. – Mióta a m. n. múzeum alakult, a tudományok egész ágazatai, ha nem

is keletkeztek, de önállóságra, sőt nagy jelentőségre emelkedtek. Ehhez járul, hogy az ország tudományos körei is mindinkább azon meggyőződésre emelkedtek, hogy Magyarországnak történelmi, sőt természettudományi helyes megismerése s megismertetése a szomszéd országok s nemzetek, *sőt az egész föld történelmi és természeti viszonyainak tanulmányozása nélkül nem remélhető* [...]. Ezen meggyőződés s a tények kérlelhetetlen logikájának következménye, hogy a m. n. múzeum, habár maiglan is leginkább a magyar sz.[ent] korona területének történelmi s természetrajzi ismertetésére vonatkozó tárgyak gyűjtésére törekszik, ma már nemcsak kizárólag magyar, hanem a világ minden tájairól szerzett tárgyakkal is bír, melyek meghatározást, rendszeres felállítást, lajstromozást s végre leíró ismertetést igényelnek, hogy holt kincsekből termékenyítő nemzeti tőkévé váljanak. Elérkezettnek hittem végre az időt, midőn ezen, nemében egyetlen intézetünk [...] az európai hasonnemű intézetek között, tekintettel hazánk sajtószertű viszonyaira, becsülettel megállhasson.” (Eötvös 1976, 93; kiemelés Gy. J.)

Beszéde világosan mutatja azt a paradigmaváltást, amely Eötvös József szeme előtt lebegett: az addig kizárólag Magyarország értékeire összpontosító Nemzeti Múzeum átalakítása révén a tudomány új eredményeinek hozzáférhetővé tételével a hazai közönség elé tárni a föld történelmi és természeti értékeit, egyúttal nemzetközi rangra emelni az ország egyik legfontosabb tudományos, közművelődési intézményét. Eötvös és a magyarországi múzeumügyben akkoriban meghatározó szerepet játszó személyek, Pulszky Ferenc, Rómer Flóris (1868a; 1868b) a nagyvilág hazai bemutatásától nem pusztán a műveltség általános szintjének emelését remélték, hanem azt is, hogy az hozzájárul a magyar ipar fejlesztéséhez s azon keresztül az ország felemeléséhez. Ezért szerepelt Eötvös Xántusnak adott megbízásai között a korábban szokásos természetrajzi, könyvészeti, numizmatikai gyűjtés mellett ún. népismeit tárgyak (néprajzi, iparművészeti, sőt gyáripari termékek) beszerzése is (Gyarmati 2020, 36–43).

Bár a kinevezése körüli vita elhúzódása miatt Xántus csak két és fél hónappal a kelet-ázsiai expedíció elindulását követően, 1868. december 31-én indulhatott útnak, mégis hónapokkal a Monarchia két hadihajója előtt érkezett Szingapúrba – a Szezi-félszigeten keresztül. Mivel az expedíció hajói még csak a Jóreménység-fokánál jártak, Xántusnak volt ideje a gyűjtésre. Mindent beszerzett, ópiumszívó készletektől a mives fegyvereken át a szarongokig, „a mi népismeit s embermívelődési szempontból kívánatosnak mutatkozott”. A zsidóváros városrésze „valóságos bánya volt gyűjtésre” (Xántus 1879, 13). Ezután vitorlást bérelt, hogy gyűjtőutat tegyen a Szingapúrt a szárazföldtől elválasztó Johor-csatornán. Arról szóló leírása nemcsak tökéletesen összefoglalja tevékenységét, de azt is, amit az számára jelentett:

„Valódi elememben voltam, mert én nagyobb élvezetet részemről nem ismerek, mint a tropikus ég árnyas lombjai alatt puskával, hálóval és rajzszerekkel működni s örökös izgatottság közt várni az új és új, minden lépten elénk táruló

meglepetésekre. [...] Hét óraker azután reggeliztem s kimentem az őserdőbe, az ültetvények közé, vagy éppen ladikon a folyó partjaira s mellékpatakjaiba, gyűjteni [...] 1 óraker már mindig otthon voltam, egy kis villásreggelit ettem, aztán 4 óráig rendeztem és pakoltam a gyűjteményt, 4 órától napnyugtáig ismét puskával vagy rovarhálóval működtem, [...] s aztán éjfélig ismét rendeztem a gyűjteményt, catalogizáltam és lehelyeztem a példányokat.” (Xántus 1879, 36, 49)

Ez az idézet bepillantást enged abba is, hogy milyen emberfeletti feladatot jelentett Xántusnak egymagában gyűjteni, preparálni, dokumentálni, csomagolni és gyűjteményeit útnak indítani.

Xántus után, de még a hajók befutása előtt érkezett Szingapúrba Karl von Scherzer, az expedíció tényleges vezetője, akinek Xántus már Amerikában is dolgozott, és aki az utolsó pillanatig ellenezte Xántus részvételét az expedícióban. Ahogy Xántus előre látta, az ellentétek nyomban fellángoltak közöttük. Amint a szálloda folyosóján Scherzer megpillantotta a Nemzeti Múzeumnak küldendő ládákat, számonkérte Xántuson, hogy a Monarchia alattvalójaként miért nem osztja meg gyűjteményeit a pesti és bécsi intézmények között, és arra próbálta utasítani, hogy vegyen részt az Ausztria számára fontos gazdasági, kereskedelmi információk gyűjtésében. Követelését Xántus egyfelől a miniszteri utasításra hivatkozva utasította el, másfelől azzal, hogy

„a gyűjtésekre magyar pénz fordítván egyedül, követelését nem tartom méltányosnak, s igen sajnálom hogy nem teljesíthetem. B. Ransonett Bécsi gyűjtőnek igen is szívesen engedendek át kettős példányokat, cserében másokért, de kötelességszerűen és feltétel nélkül egyáltalán semmit sem”.⁴

Az információk és a gyűjtemények megosztása fölötti ellentétnél még nagyobb súllyal esett latba a két ország közötti ellentét. Alig két évvel a kiegyezést követően mindkét fél nehezen fogadta el az új helyzetet. Ez néhány nappal később a maga pőreségében is felszínre bukkant, amikor a birodalmi berendezkedés kérdésében csaptak össze. A nagynémet álmokat dédelgető Scherzer már csak azért is az erősen centralizált bécsi kormányzás híve volt, mert szerinte anélkül az Orosz Birodalom bekebelezné Magyarországot, mire Xántus azzal vágott vissza, „meglehet hogy Oroszország elfog bennünket nyelni, azért azonban nem látjuk át miért nyelessük el magunkat önként a Bécsi centralisták által, kik már eléggé bebizonyították, hogy bennünket felemészteni nem képesek”.⁵ Az ellentéteket ekkor még elsimították, de azok újra és újra a felszínre törtek, például amikor a magyar résztvevők díszmagyarban jelentek meg a sziámi királyi udvarban, vagy

⁴ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 1026. Kiemelés az eredetiben. Xántus levele Pulszkynak, Hongkong, 1869. június 8. OSzK Levelestár Fond VIII/1177.

⁵ Xántus János (1871). *Kelet ázsiai utazásom*. (1871. január). Kézirat, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 1026.

amikor az osztrákok továbbra is ragaszkodtak a régi császári címer és lobogó használatához, továbbá tisztán osztrák expedícióként tüntették fel a vállalkozást.

A szingapúri tartózkodást követően Sziámban⁶ hosszabban időzött az expedíció, hogy az uralkodóval alá tudják írni a diplomáciai és kereskedelmi egyezményt, majd egy rövid kokinkínai⁷ megállót követően Kínába hajóztak, ahol a pekingi udvar vonakodása miatt több mint két hónapot töltöttek. Ez lehetővé tette Xántus számára, hogy hosszabb szárazföldi gyűjtőutakat tegyen, de amint az előre látható volt, az expedíció hektikus, előre tervezhetetlen utazása folyamatos gondot jelentett. Japánban, ahol gyorsabban sikerült aláírni a megállapodásokat, Xántusnak sokkal kevésbé volt alkalma partra szállni, ezért főként kikötőkben gyűjtött és gyáripari termékeket vásárolt. Itt dőlt el az is, hogy Xántus nem utazik tovább a Dél-Amerikába tartó egyetlen hajóval, hanem 1869. november 1-jével kilép az expedícióból, és visszatér Szingapúrba, hogy felkészüljön immár önálló borneói útjára.

2. ábra. A Magyar Nemzeti Múzeumnak küldendő gyűjtőláda Borneóból
 Forrás: Xántus János rajza, Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár R5531/44;
 a Néprajzi Múzeum engedélyével közölve

⁶ A mai Thaiföldön.

⁷ Francia gyarmat volt a mai Vietnám legdélebbi részén.

Minden bizonnyal azért esett a választása erre a szigetre, mert innen még nagyon kevés anyag került európai múzeumokba, ugyanakkor Alfred Wallace kutatásaiból tudta, hogy ott jó esélye van orangután elejteni. Ám hiába tanult malájul, tájékozódott a szakirodalomban, és szerzett be ajánlóleveleket, a körülményeken nem tudott változtatni. Az áthatolhatatlan őserdőben alig akadt napi két-három esőmentes óra, utak híján csak hajóval lehetett közlekedni vagy „térdig, sőt övig érő chocolate forma iszapban” gázolni („Xántus János levele Eötvös Józsefnek...” 1870). Csaknem leküzdhetetlen nehézséget okozott a begyűjtött állatok tartósítása, tárolása és elszállítása.

Majd két hónapos előkészítést követően indulhatott el orangutánvadászatra. Négynapos eredménytelen kutatást követően sikerült végül egyet elejtenie, majd a következő 12 nap során további nyolcat „melyekből ötöt bőrben készítettem el [...] a többinek pedig fejét tartottam meg, mert borszeszem nem volt elégséges több példány megtartására...” – tudósította a *Hazánk s a Külföld* olvasóit (Xántus 1870a, 566).

Másfajta kihívásokkal kellett megküzdenie néprajzi gyűjtései során, amikor a helyiek fizikailag is „feltérképezték” az idegent:

„bajuszomat, szemöldömet, orromat, fületem stb. csodálkozva fogdosták [...] sok ethnographiai érdekes tárgyat szereztem, noha nagy bajjal, mert pénzt elfogadni sehol sem akartak, mindenütt dohányt, lőport, rézdrótot és gyöngy füzért kívántak cserébe...” (Xántus 1870b).

3. ábra. Emberhajjal díszített pajzs Borneóból

Forrás: Xántus János gyűjtése, 1870, Néprajzi Múzeum, ltsz. 1486; fotó: Kerék Eszter; a Néprajzi Múzeum engedélyével közölve

A Xantus által Borneón beszerzett néprajzi tárgyak között olyan különlegességek is voltak, mint emberhajjal díszített harci pajzsok és két ún. fejházból való dajak trófeafej (2–3. ábra).

Délkelet-ázsiai gyűjtőútjának utolsó hosszabb állomására, Jávára alighanem rinocérosz elejtésének reményében érkezett, de előtte még felkereste a híres buitenzorgi botanikus kertet is. Rinocéroszvadászatra kizárólag a helyi szultán engedélyével volt lehetősége, amit egy Ferenc József-rend odaígéréssel eszközölt ki. Három napig üldözték a felriasztott vadat, míg „végre kifáradva, vagy tán megunva a tréfát, szembe állt, s ekkor sikerült őt szemén át agyvelejében találni, s az ősvilág e már ritka óriási barma megrendítette a földet halálos zuhanásában...” – számolt be Xantus a számára legnagyobb dicsőséget hozó vad elejtéséről (Xantus 1871, 62).

Csaknem kétévnyi távollétet követően, 1870 novemberében érkezett vissza Fiumébe. Az általa hazaküldött 155 000 természetrajzi, „népisme”, könyvészeti és numizmatikai tárgy láttán Jókai Mór méltán jelenthette ki:

„mulhatatlanul szükséges, hogy azok egy külön ethnographiai osztályban egyesíttessenek s azoknak rendezése és az osztály terjesztése külön osztályőrre bizassék; mert épen ez osztálya muzeumunknak lehet az, melyből a közönség nemcsak tudományt és élvezetet, de gyakorlati tanulságokat is meríthet. Ohajtjuk, hogy e kincsek minél előbb átadathassanak a közhasználatnak.” (Jókai 1870)

Ez történt meg 1872. március 5-én, amikor a kultuszminiszter a Nemzeti Múzeum újonnan alapított Ethnographiai Osztályának őrévé nevezte ki Xantust. Gyűjteménye végső soron két múzeum, a Néprajzi és az Iparművészeti Múzeum alapjait vetette meg, és soha nem látott mértékben járult hozzá a Természettudományi Múzeum gyarapodásához (4. ábra).

Alig vette kézhez múzeumőri kinevezését, Xantus újabb nagy horderejű gyűjtési feladattal találta szembe magát. Rómer Flórisssal együtt az 1873-as bécsi világkiállításra szánt magyarországi háziipari gyűjtemény összeállításával bízták meg („Tárház...” 1872, 361). Xantus és Rómer gyűjtés szempontjából két részre osztotta az országot, és elsősorban azokra a vidékekre összpontosítottak, ahonnan igazán reprezentatívnak tekinthető háziipari anyagra számíhattak. Xantus elsősorban Erdélyben és szűkebb pátriájában, Somogyban gyűjtött. A rendelkezésükre álló kevesebb mint fél év alatt mintegy 4000 tárgyat gyűjtöttek össze, melyeket a Bécsbe történő szállítás előtt az ún. Köztelken külön kiállítás keretében is bemutattak. Noha Xantus erősen bízott benne, hogy a világkiállítást követően ez a gyűjtemény is a Néprajzi Osztályt fogja gyarapítani, nemcsak azt, hanem kelet-ázsiai gyűjteményének „műipari beccsel” bíró tárgyait is át kellett engednie az 1873-ban megalapított Iparművészeti Múzeumnak, mivel a gazdaság- és múzeumpolitika akkori irányítói azt sokkal fontosabbnak tartották, remélve, hogy hozzájárul a hazai ipar felvirágzásához.

4. ábra. Xántus János által elejtett majmok a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításában
 Forrás: Pulszky Ferenc, „A Magyar Nemzeti Múzeum”. *Magyar Szalon* 1887–1888, 491

A bécsi világkiállítást követő másfél évtized Xántus szavaival a tengődés és tespedés éráját hozta a Néprajzi Osztály számára, ami csak az 1880-as évek végétől mutatta a változás jeleit. Az Osztályt körülvevő közeg és a pénzügyi helyzet változása megmutatkozott Xántus újjáéledő aktivitásában is. Míg a megelőző időkben évente alig egy-két bejegyzést találunk az Osztály tevékenységét rögzítő naplóban, 1888-tól kezdve havonta több műtárgybeszerzéssel kapcsolatos levelet is kiküldött. Ezekből az derül ki, hogy a korábban jól bevált módszert alkalmazta: általa ismert helyi emberektől rendelt tárgyakat. Így saját szülőfalujából, Csokonyáról egy olyan Dráva-vidéki együttest, amelynek darabjai a múzeum törzskönyve szerint „Xántus János megrendelésére készültek”, ilyenformán a legelső hazai gyűjtemény, amely múzeumi tisztviselő gyűjtésének tekinthető, és közvetlenül be is került a gyűjteménybe. Megrendeléseivel nemcsak az egész országot hálózta be a Rábaköztől Máramarosig, hanem arra is volt gondja, hogy a legkülönbébb nemzetiségektől – a szászoktól a bolgárokig – származó tárgyakkal gyarapítsa a múzeumot. Az Osztály naplójának tanúsága szerint gyűjtői és szervezői tevékenysége a három évtizeddel korábbi amerikai aktivitását idézte: nem csupán Magyarországra

kiterjedő gyűjtőhálózatot épített ki, hanem rendszeres levelezésben állt egy sor európai műkereskedő céggel és múzeummal.

1893 nyarától azonban mind többet betegeskedett, ősszel ideggyógyintézetbe került, a következő év tavaszán pedig tüdőgyulladást kapott. Ezért családjá az Adriai-tenger menti Voloscára vitte, ahol olyannyira sikerült egészségét helyreállítani, hogy erejéből még egy utolsó, főként halászeszközökből álló gyűjtemény összeállítására is futotta, ezzel is tanúsítva, noha származása, képzettsége távolról sem erre predesztinálta, amikor rátalált az őt leginkább érdeklő tevékenységre, szinte élete utolsó pillanatáig elkötelezett híve maradt. A magyarországi muzeológia történetében valószínűleg nem sok olyan gyűjtő akad, aki nála több tárggyal gyarapította a hazai közgyűjteményeket, nála sokoldalúbb gyűjtőt pedig aligha találunk.

Irodalomjegyzék

- Eötvös József (1976). *Kultúra és nevelés*. Összegyűjt. és szerk. Mezei Márta. Budapest: Magyar Helikon.
- Gyarmati János (2020). *A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xantus János és az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- „Huszonhetedik (math. és természettudományi osztály-) ülés. 1868. július 13-án” (1868). *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 252–254.
- Jókai Mór (1870). „Xantus gyűjteménye a múzeumban”. *A Hon* 8/284 (1870. nov. 25.), reggeli kiadás.
- Kemény Krisztián (2016). „A dicsőség kezdete», avagy a komáromi helyőrség harcai a cs. kir. csapatokkal 1849. január–februárban”. In: Kiss Vendel – Számadó Emese, szerk. *Komárom a szabadságharcban 1848–1849. Válogatás a Komáromi Napok Történetész konferenciáinak előadásáiból 1992–2016*. Komárom: Klapka György Múzeum, 115–161.
- Rómer Flóris (1868a). „Egy-két szó műiparunk izlési irányáról”. *Archaeologiai Értesítő* 1/2, 27–28.
- Rómer Flóris (1868b). „Ipar és művészet”. *Archaeologiai Értesítő* 1/4, 85.
- Sikor József (1861). „Xantus János amerikai madár-gyűjteménye”. *Győri Közlöny* 5/96, 381.
- „Tárház. (A bécsi világiállításra)”. *Vasárnapi Ujság, Melléklet* 19/29. (1872. július 21.), 361.
- Tóth László (2001). „Életrajzi mozaikok a Xantus család és Xantus János életéből”. In: Kubassek János, szerk. *Xantus János emlékülés a tudós születésének 175. évfordulóján 2000. október 12.* Budapest: Xantus János Idegenforgalmi Gyakorló Középiskola, 49–72.
- Vassady, Béla (1991). „New Buda: a Colony of Hungarian Forty-Eighters in Iowa”. *The Annals of Iowa* 51/1, 26–52. <https://doi.org/10.17077/0003-4827.9555>.
- „Xantus János levele Eötvös Józsefnek, Sarawak, 1870. április 14”. *A Honvéd* 4/24 (1870. június 16.), 179–180.
- Xantus János (1870a). „Hazafelé! VII. Sarawak (Borneo), april 20. 1870”. *Hazánk s a Külföld* 6/36, 561–566.
- Xantus János (1870b). „Hazafelé!” *Hazánk s a Külföld* 6/37, 579–581.
- Xantus János (1871). „Xantus J. levelei Kelet-Ázsiából II. Tjandjoe, Jávasziget aug. 31. 1870”. *Ország Világ* 5/6, 61–62.
- Xantus János (1879). *Uti emlékeim Singapoore és vidékéről*. Győr: Sauerwein ny.